

AHMET ALIBAŠIĆ

Savremene studije islamske teologije / islamskih nauka: uporedna analiza

Ahmet Alibašić

redovni profesor na Katedri za islamsku kulturu i civilizaciju
ahmet.alibasic@fin.unsa.ba

Prethodno priopćenje

Primljeno: 17. 9. 2024.
Prihvaćeno: 4. 12. 2024.

Ključne riječi

Islamske nauke/studije,
Islamska teologija, obrazovanje
imama

Sažetak

Rad poredi disciplinarnu strukturu Studijskog programa islamske teologije na Fakultetu islamskih nauka Univerziteta u Sarajevu (FIN) sa sličnim programima u svijetu. Cilj je ispitati u kojoj mjeri je ta struktura usaglašena sa sličnim programima u svijetu. Rad nudi nekoliko zaključaka u vezi s implikacijama ove analize po FIN. Prvo, islamska teologija na FIN-u uporediva je sa sličnim programima u svijetu uz minimalna odstupanja. Studija identificira mjesta mogućeg rafiniranja tog programa, ali ne prepoznaje potrebu za njegovom radikalnom rekonceptualizacijom. Drugo, najuočljivija odstupanja od svjetskih trendova jesu tamo gdje je Fakultet integriran u sistem Islamske zajednice, a to je slanje studenata na imamsko-muallimsku praksu i nekoliko predmeta islamske praktične teologije (imameta). Konačno, kao mogući pravac daljnjeg razvoja programa islamske teologije otvara se uvođenje koncentracija uz napomenu da je prije odluke o poduzimanju tog koraka potrebno pažljivo ispitati potrebe tržišta rada.

Contemporary Studies of Islamic Theology / Islamic Sciences: A Comparative Analysis

الدراسات المعاصرة للاهوت الإسلامي / للعلوم الإسلامية: التحليل المقارن

Keywords:

Islamic sciences/studies, Islamic theology, education of imams

الكلمات المفتاحية:

العلوم / الدراسات الإسلامية، اللاهوت الإسلامي، تعليم الأئمة

292

Abstract:

This paper compares the disciplinary structure of the Islamic Theology program at the Faculty of Islamic Sciences, University of Sarajevo (FIN), with similar programs worldwide. The aim is to assess the extent to which its structure aligns with comparable international programs. The paper offers several conclusions regarding the implications of this analysis for FIN. First, the Islamic Theology program at FIN is broadly comparable to similar programs globally, with minimal deviations. The study identifies areas for potential refinement of the program but does not find a need for its radical reconceptualization. Second, the most notable deviations from global trends occur where the Faculty is integrated into the system of the Islamic Community, particularly in sending students for imam and religious instructor training and in offering courses on practical Islamic theology (imamate). Finally, the introduction of specialized concentrations is suggested as a possible direction for further development of the Islamic Theology program. However, it is emphasized that this step should be preceded by a careful analysis of labor market demands.

الملخص:

تتمّ في هذا البحث المقارنة بين التركيب الفئّي لبرنامج أصول الدين في كلية الدراسات الإسلامية التابعة لجامعة سراييفو والبرامج المماثلة في العالم. ويقصد البحث الإجابة عن السؤال إلى أي مدى يتفق ذلك التركيب بالبرامج المماثلة في العالم. ويعرض البحث عدة استنتاجات بخصوص تأثير نتائج ذلك التحليل في كلية الدراسات الإسلامية. أولاً، اللاهوت الإسلامي في كلية الدراسات الإسلامية يمكن مقارنته بالبرامج المماثلة في العالم بالحد الأدنى من الانحرافات. وتحلّد الدراسة مواضع التصفية الممكنة لذلك البرنامج، لكنها لا ترى الحاجة إلى إعادة تصميمه الجذرية. ثانياً، أكثر الانحرافات وضوحاً عن التوجّهات العالمية تخصّ المجال الذي تندمج فيه الكلية في نظام المشيخة الإسلامية، وهو مجال تدريب الطلاب في أعمال الأئمة ومعلّمي التربية الإسلامية وعدّة موادّ خاصة باللاهوت العملي الإسلامي (الإمامة). وأخيراً، باعتباره اتجاهاً ممكناً لتطوير برنامج أصول الدين القادم يُقدّم إدخال تجمّعات بالتأكيد على أنه من الضروري قبل القرار عن اتّخاذ تلك الخطوة الدراسة الدقيقة لحاجات سوق العمل.

Uvod

Aktuelni proces reforme visokog obrazovanja u institucijama Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini postavio je, između ostalog, i pitanje koncepta studija islamske teologije na Fakultetu islamskih nauka Univerziteta u Sarajevu (FIN).¹ Ova analiza poredi disciplinarnu strukturu Studijskog programa islamske teologije² na ovom Fakultetu s uzorkom od 34 slična programa u svijetu. Jedinica analize je semestralni predmet na četverogodišnjem dodiplomskom studiju³ a osnovu za klasifikaciju čine naučne oblasti zastupljene na FIN-u. Analiza se ne zadržava samo na numeričkom poređenju programa, već skreće pažnju na specifičnosti pojedinih univerziteta i obrazovnih konteksta. Ona ne ulazi u sadržaj predmeta, ishode učenja, metode podučavanja, način vrednovanja, korištenu literaturu ili zanimanja za koja se spremaju svršenci tih programa, što bi mogla biti tema naredne analize.

Cilj ove analize jeste da sistematski propita u kojoj mjeri je disciplinarna struktura studijskog programa islamske teologije na FIN-u usaglašena sa sličnim programima u svijetu kako bi razgovori o njegovoj budućnosti bili činjenično utemeljeni,

- 1 Zaključak Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini kojim se pokreće proces reformi u visokom obrazovanju u IZ BiH broj 02-03-2-84-2/24 od 7. redžeba 1445. god. po H., odnosno 18. januara 2024. godine.
- 2 Pod "islamskom teologijom" ovdje podrazumijevamo temeljni program islamskih studija koji obrazuje teologe i imame za razliku od studijskih programa koji obrazuju nastavnike/profesore islamske vjeronauke, odnosno religijske pedagoge. U različitim sredinama on se različito naziva: *el-'ulum el-islamijje*, *ed-dirasat el-islamijje*, *ilahijat* i sl. U nazivu FIN-a ovo je nazivlje izmiješano na tri jezika pa su islamske nauke (*el-'ulum el-islamijje*, *Islamic sciences*), prevedene kao *ed-dirasat el-islamijje* i *Islamic Studies*, odnosno islamske studije. Prije uvođenja „teološkog“ i „pedagoškog“ smjera 1992. godine na Islamskom teološkom fakultetu postojao je samo jedan studijski program. Njegov prvi svršenci dobijali su diplomu „o završenom studiju za sticanje visoke spreme na Islamskom teološkom fakultetu u Sarajevu“. Kasnije su svršenci ITF-a su dobijali zvanje „profesor islamskih nauka“ a potom „profesor islamske teologije“. Godine 2003. procijenjeno je da je preambiciozno nakon četiri godine studija nekome dati zvanje profesora islamskih nauka pa je odlučeno da na diplomu piše samo „profesor“. Takvo rješenje bilo je neodrživo jer je nazivu kvalifikacije nedostajao specifični dio pa je ubrzo zamijenjeno sa ranijim zvanjem „profesor islamske teologije“. Danas svršenci ovog programa na FIN-u stiču kvalifikaciju *baccalaureus/baccalaurea* Islamske teologije.
- 3 Jedino univerziteti u Tibingenu i Osnabriku imaju sistem 3+2 godine. Pri tome je posljednja godina rezervirana za studij van zemlje, izradu završnog rada i/ili praksu. Zbog uporedivosti, ta peta godina nije uzeta u obzir u ovoj analizi jer ona odgovara masteru islamskih studija na FIN-u.

mjerivi i uporedivi sa srodnim međunarodnim studijima islamske teologije.⁴

Metodologija razvoja nastavnih planova i programa

Shodno kompetencijskom pristupu obrazovanju koji dominira u savremenim obrazovnim politikama, dizajniranje studijskih programa trebalo bi biti vođeno standardima zanimanja koji identificiraju radne zadatke i kompetencije zanimanja za koja se spremaju svršenici tih programa. Na osnovu standarda zanimanja izrađuju se standardi kvalifikacija, odnosno popis kvalifikacija i vrijednosti koje bi oni trebali posjedovati po okončanju studija. To je vizija poželjnog profila svršenika tog programa. U tom procesu, nastavni planovi i programi strukturiraju se tako da njihovi opšti i specifični ishodi vode ka postizanju tog cilja. U odsustvu te vizije, studijski programi razvijaju se po uzoru na srodne programe na uglednim i uporedivim univerzitetima uz nužna i neophodna prilagođavanja. Konačno, čest pristup razvoju studijskih programa jeste onaj koji primarno vodi računa o zadržavanju postojećeg nastavnog kadra na fakultetu ili o paušalnim procjenama i ocjenama pojedinaca i grupa. Koliko mi je poznato, programi na FIN-u do ove godine nisu bili razvijani po prvom modelu, ali jesu nakon uvida u srodne programe u svijetu. Arhivsko istraživanje pokazalo je da je prvi program FIN-a (tada Islamski teološki fakultet) koncipiran nakon uporedbe više programa islamskih studija u svijetu.⁵ Isti pristup korišten je prilikom revizije nastavnih planova i programa 2004. godine, 2016. i kasnije, iako formalno nikad nije

4 Alternativno, studij islamske teologije moglo bi se porediti sa teološkim studijima na kršćanskim teologijama u Evropi i svijetu. Imajući u vidu razlike u vjerskim tradicijama islama i kršćanstva držim da bi takva uporedba predstavljala radikalni zaokret u odnosu na ukupnu tradiciju i praksu islamskog obrazovanja u svijetu i kod nas, koja bi zahtijevala detaljno opravdanje.

5 Ahmet Alibašić, "Razvoj nastavnih programa na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu", *Fakultet islamskih nauka Univerziteta u Sarajevu 1977-2017*, FIN i El-Kalem, Sarajevo, 2017, 61–89; Azra Kulenović, "Islamski teološki fakultet u Sarajevu od 1977. do 1992. godine", završni rad na II ciklusu na FIN-u, 2019.

provedena komparativna studija tih programa. Proces priznavanja inostranih diploma omogućava osoblju i upravi Fakulteta da redovno ostvaruju uvid u programe srodnih institucija u svijetu, posebno univerziteta čiji svršenci traže zaposlenje u Islamskoj zajednici ili žele nastaviti školovanje u Bosni i Hercegovini. Izuzetno, prilikom izrade elaborata za pokretanje Mastera imameta provedeno je anketno istraživanje, kome se odazvalo 37 glavnih imama i predsjednika medžlisa te jedan muftija. Njihovi su odgovori pažljivo analizirani i uzeti u obzir prilikom koncipiranja studija.⁶

Metodologija analize

Osnov ove analize jeste struktura Studijskog programa islamske teologije na Fakultetu iz 2019. godine, kada je ovaj program posljednji put revidiran. Ovaj program je upoređen sa uzrokom kojeg čini 34 srodna studijska programa sa oko 1.900 predmeta u Sjedinjenim Američkim Državama, Nizozemskoj, Njemačkoj, Turskoj, Egiptu, Jordanu, Libanu, Saudijskoj Arabiji, Kataru, Pakistanu i Maleziji.

Zaytuna College (Zejtuna koledž) u Kaliforniji (osn. 2009) jedna je od rijetkih aktivnih institucija visokog islamskog obrazovanja u SAD-u koju vodi tradicionalistički krug muslimanskih učenjaka okupljen oko Hamze Yusufa i Zaida Shakira.⁷ Nekoliko pokušaja uspostave islamskih studija za potrebe edukacije imama na javnim univerzitetima u Nizozemskoj završilo je neuspjehom. U takvom okruženju od 1997. djeluje Islamski univerzitet primijenjenih nauka (Islamic University of Applied Sciences) u Rotterdamu (IUASR), čiji je dodiplomski program islamske teologije akreditiran 2013. godine.⁸ Njemačka je u posljednjih petnaestak godina osnovala sedam centara i instituta

6 "Elaborat o pokretanju mastera za imame", usvojen na Vijeću Fakulteta islamskih nauka 14. 3. 2018. godine.

7 „About Zaytuna College“, dostupno na: <https://zaytuna.edu/about>, posjećeno 10. 11. 2024.

8 "History of the IUASR", dostupno na: <https://www.iuasr.nl/p/geschiedenis-van-iaasr/6/>, posjećeno 10.11. 2024.

islamske teologije. Centar u Tibingenu i Institut u Osnabriku ističu se po svom nastojanju da uvažuje potrebe muslimanske zajednice u Njemačkoj pa su ovdje uzeti u obzir.⁹ Od 115 turskih univerziteta koji nude studij islamske teologije u analizu su uključena četiri univerziteta: “Istanbul”, “Marmara”, “Necmettin Erbakan” u Konji i Univerzitet “19. maj” u Samsunu. Iz Katara je uključen program na Katarskom univerzitetu kao univerzitetu na kome su već decenijama angažirana neka od najvažnijih imena islamske intelektualne scene. Iz Libana, zemlje vrlo slične Bosni po multikonfesionalnosti i nivou religioznosti, uključen je program El-Evza’i univerziteta iz Bejruta. S Univerziteta al-Azhar uključena su četiri programa (tefsir, hadis, šerijat i da’va). Iz Jordana su u uzorak uključena dva studijska programa Fakulteta šerijatskog prava Jordanskog univerziteta u Ammanu, onaj za *usuluddin* i drugi za šerijat. Iz Saudijske Arabije uključeni su po jedan program s Univerziteta “Kralj Sa’ud” (UKS) u Rijadu i “Ummul-kura” u Mekki, dva programa s Univerziteta “Imam Muhammed ibn Sa’ud” (UIMS) u Rijadu (*usuluddin*¹⁰ i šerijat) i tri s Islamskog univerziteta (IU) u Medini (hadis, šerijat i da’va). Najizdiferenciranije islamske studije nalazimo na Islamskom univerzitetu u Islamabadu, gdje se nudi čak sedam specijalističkih programa u islamskim naukama: tefsir, hadis, akaid, komparativne religije, da’va, šerijat te sira i islamska historija. Konačno, uključili smo i dva programa s Međunarodnog islamskog univerziteta u Maleziji (IIUM).

Turski, azharski, jordanski, saudijski i pakistanski programi uključeni su ponajviše zbog broja svršenika ovih fakulteta u institucijama Islamske zajednice i na islamskoj sceni u BiH. Naime, oni su, i kad nisu uposleni u IZ, konkurencija svršenicima

9 “Center for Islamic Theology”, dostupno na: <https://uni-tuebingen.de/en/faculties/center-for-islamic-theology/center/> i https://www.islamische-theologie.uni-osnabrueck.de/startseite.html?no_cache=1 i https://www.islamische-theologie.uni-osnabrueck.de/startseite.html?no_cache=1, posjećeno 10. 11. 2024.

10 U Saudijskoj Arabiji svršenici *usuluddina* su najčešće radili kao nastavnici ili profesori islamskih predmeta u školama. Potreba za ovim kadrom a time i interes za ovaj studijski program je drastično smanjena nakon što je broj časova vjerskih predmeta smanjen na jednu trećinu, otprilike sa šest na dva časa sedmično. Ovi programi uglavnom nemaju mnogo veze sa obrazovanjem imama.

FIN-a na tržištu ideja, tj. u načinu razumijevanja i prakticiranja vjere. To zahtijeva praćenje sadržaja koje oni usvajaju tokom studija i pripremu studenata Fakulteta za suočavanje s tim intelektualnim izazovom. Programi Međunarodnog islamskog univerziteta u Maleziji su uključeni jer su, kao i univerzitet u Islamabadu, rezultat globalnih nastojanja da se reformira islamsko obrazovanje u skladu s preporukama Prve međunarodne konferencije o islamskom obrazovanju održane u Mekki 1977. godine. Usto, IIUM je već neko vrijeme jedan od bolje rangiranih muslimanskih univerziteta u oblasti teologije i religijskih studija. Prema posljednjem rangiranju *QS World University Rankings by Subject 2024* za ovu oblast (*Theology, Divinity & Religious Studies*), IIUM je najbolje plasirani muslimanski univerzitet u ovoj oblasti, na 32. mjestu.¹¹ Njemačko iskustvo obrazovanja islamskih vjeroučitelja i teologa na javnim univerzitetima višestruko je relevantno. Ipak, valja imati na umu da je to još uvijek jedan veliki eksperiment fokusiran na njemački kontekst. Uprkos dosadašnjoj podršci konzervativnih njemačkih vlasti, rano je procjenjivati učinak tog eksperimenta. Dosadašnja iskustva govore da se i ti centri suočavaju sa srodnim dilemama kada je edukacija imama u pitanju. Tako je svega nekoliko svršenika programa u Osnabriku i Tubingenu uposleno kao imami, dok su se mnogi prekvalifikovali, a neki su završili kao taksisti. Početni entuzijazam je posljednjih godina splasnio i polahko nastupa vrijeme preispitivanja u suočenju sa stvarnošću.¹² Iz razloga ekonomičnosti ili pomanjkanja relevantnosti izostavljeni su mnogi drugi programi u koje smo imali uvid, od Irana i Emirata do Kuvajta i drugih turskih univerziteta. Uključivanje dodatnih programa

11 "QS World University Rankings by Subject 2024: Theology, Divinity & Religious Studies", dostupno na: https://www.topuniversities.com/university-subject-rankings/theology-divinity-religious-studies?page=2&tab=indicators&sort_by=rank&order_by=asc, posjećeno 29. 4. 2024. Sveukupno IIUM je plasiran između 711–720. mjesta na „QS World University Rankings 2024: Top global universities“, dostupno na: <https://www.topuniversities.com/world-university-rankings?search=international%20islamic%20university>, posjećeno 29. 4. 2024.

12 Broj studenata na mnogim od ovih instituta smanjuje se, ponekad drastično, nakon pandemije Covid-19. Na jednom institutu broj studenata je sa 150 spao na četrnaest. Novi izazov na horizontu je generalno protivljenje određenih akademskih i političkih krugova prisustvu teologije na javnim univerzitetima.

opteretilo bi analizu a najvjerovatnije ne bi značajnije utjecalo na njene nalaze. Ipak, bude li potrebe, mogu se uključiti.

Ova analiza ima svoja ograničenja. U nekim dijelovima ona je aproksimativna jer različiti sistemi bodovanja i izračuna opterećenja studenata na dopuščaju precizna poređenja. Na evropskim programima uobičajeno je korištenje ECTS bodova u te svrhe. Kao što je poznato, za procjenu ECTS bodova postoji propisana formula, koja nastoji procijeniti sedmični broj sati koje student treba posvetiti nekom predmetu uz pretpostavku da sedmično radno opterećenje ne prelazi četrdeset sati. Drugdje se koriste obični "kreditni" bodovi, čiji broj najčešće korespondira sedmičnom broju kontakt-sati u učionici, ali to nije uvijek slučaj. Tako se, naprimjer, na nekim univerzitetima časovi jezika ili kiraeta boduju upola manje, a na nekima duplo više od ostalih predmeta. K tome, za završetak četverogodišnjeg studija na nekim univerzitetima koji ne koriste ECTS bodovni sistem potrebno je 136, a na drugima 185 kredita. Drugi razlog aproksimativnosti ove analize jeste broj predmeta na četverogodišnjem programu, koji u analiziranim slučajevima varira od 30 (Osnabruck) ili 40 (Jordanski univerzitet, El-Evza'i) pa do 83 predmeta (Univerzitet "Imam Muhammed ibn Sa'ud", Samsun). Kako bi se uzele u obzir ove razlike, urađeni su procenti zastupljenosti predmeta svake oblasti u programu, što bi za uporedbu trebalo da bude mnogo relevantniji pokazatelj od apsolutnog broja predmeta, iako se u ovom tekstu povremeno referira i na broj predmeta radi orijentacije. Treći faktor jesu izborni predmeti na nekim studijskim programima. Međutim, s obzirom na to da broj takvih predmeta uglavnom nije veliki, oni ne utječu značajno na rezultat. Tamo gdje ih je više, oni su grupisani u nekoliko kategorija (uža oblast, srodna oblast i sl.) tako da ni tada ne utječu značajno na oblasnu/disciplinarnu strukturu studija. Konačno, četvrti faktor koji donekle relativizira poređenje studijskih programa jeste činjenica da neki univerziteti imaju jedinstven program islamskih studija, dok drugi imaju i do sedam koncentracija ili specijalizacija. Da bismo uzele u obzir ovu okolnost, zasebno su izračunati procenti udjela

pojedinih oblasti na programima prve grupe univerziteta i za sve programe.

Kodiranje ili klasifikovanje predmeta urađeno je primarno na osnovu naziva predmeta. Gdje je bilo dilema, posegnulo se za silabusom ili konsultacijama sa kolegama sa nekih univerziteta. U nekoliko slučajeva kada nije bilo te mogućnosti, predmet je svrstan u kategoriju opštih predmeta, jer smo smatrali da će to imati najmanje utjecaja na omjer oblasti u programu. U procesu klasifikacije identificiran je i određen broj interdisciplinarnih, transdisciplinarnih i multidisciplinarnih predmeta (npr., etika i teologija, pedagogija i psihologija). Gdje je bilo moguće podijeliti predmet između više oblasti, za potrebe analize to je i učinjeno, zbog čega se u analizi nekad pojavljuje pola predmeta.

Diskusija nalaza

Nakon što smo izložili metodologiju rada, prelazimo na diskusiju nalaza po naučnim i tematskim oblastima i to: 1) kiraet, 2) tefsir, 3) hadis, 4) akaid, tesavvuf i uporedne religije, 5) fikh, 6) islamska civilizacija, 7) islamska filozofija, 8) opšta filozofija, 9) arapski jezik, 10) religijska pedagogija, 11) engleski jezik, 12) opšti predmeti i 13) predmeti od lokalnog značaja (jezik, ideologija, historija).

Učenje Kur'ana (kiraet)

Posljednja Božija Objava je ne samo ispisana Knjiga (Kitab), nego i Tekst koji se recitira kao ibadet (Kur'an), a kiraet je nauka i vještina pravilnog učenja Kur'ana. Na Fakultetu islamskih nauka učenje Kur'ana (*kiraet, tilavet* ili, jednostavno, Kur'an) danas je zastupljeno sa četiri semestralna predmeta, što je 7,27 posto predmeta.¹³ Na turskim univerzitetima kiraet se izučava četiri do osam, a na Azharu četiri semestra. Na saudijskim univerzitetima, osim na Univerzitetu kralja Sauda, kiraet se u

13 Po programu iz 1977. godine kiraet se izučavao dvije godine.

pravilu izučava osam, a rijetko sedam do deset semestara.¹⁴ Na IU u Rotterdamu kiraet se izučava tokom triju semestara, a na Jordanskom tokom dvaju semestara. Po jedan semestar kiraeta nalazimo na većini programa na IIUI-u, osim na programima za tefsir i hadis, gdje je zastupljen na dva semestra. Ista je situacija i na Osnabriku i na nekim programima na IIUM-u, gdje studenti moraju položiti dva niža nivoa učenja Kur'ana prije početka studija (*presessional*), bilo da na ulaznom testu pokažu zadovoljavajući nivo znanja iz *tilaveta* ili da ga polože nakon pohađanja časova. Ova dva nivoa nisu bodovana. Kiraeta nema na programima na Katarskom univerzitetu, El-Evza'iju, Zejtuna koledžu, Tibingenu, niti na programu za fikh na IIUI-u. Nije nam poznato zašto nema kiraeta na svakom od ovih univerziteta. Znamo da njemački programi nemaju kiraet i slične predmete "primijenjene teologije" vezane za imamski poziv u skladu s konceptom njemačkih teoloških fakulteta na javnim univerzitetima, koji očekuju da će te vještine budući svećenici/imami steći tokom obuke u zajednici po završetku studija. Ta obuka obično traje jednu do dvije godine. Sveukupno, kiraet zauzima oko šest posto nastavnih planova na analiziranim programima. Treba, međutim, imati na umu da ovaj prosjek obaraju programi gdje je kiraet preduvjet za studij (Malezija) ili se kiraet ne vrednuje kao ostali predmeti (Jordan). Ovaj slučaj imamo još samo s arapskim jezikom na nekim univerzitetima. *Sa četiri predmeta kiraeta FIN je na sredini po broju predmeta a po prosjeku (7,27%) blago iznad u odnosu na uzorak analiziranih programa (5,90% i 5,97%).*

Tumačenje Kur'ana (tefsir)

Tumačenje Kur'ana, tefsir, u što se ubrajaju "kur'anske nauke" (*'ulum el-kur'an*) na Studijskom programu islamske teologije FIN-a je zastupljeno sa pet predmeta, što je 9,1 posto nastave.¹⁵

14 Na IU u Medini postoji poseban Fakultet za Kur'an na koji se upisuju samo hafizi. Jedan od dva programa posvećen je izučavanju različitih varijanti učenja Kur'ana (kiraeti). U ovu analizu nije uključen taj program jer nismo imali uvid u njegov sadržaj.

15 Po programu iz 1977. godine tefsir se izučavao četiri godine.

Na turskim univerzitetima nalazimo tri do pet predmeta tefsira, a najčešće četiri. Na Azharu se situacija razlikuje od specijalizacije do specijalizacije. Tako programi za da'vu i šerijat imaju četiri tefsirska predmeta, studij hadisa ima ih 11, a studij tefsira čak 18. Slično, na UKS-u u Rijadu nalazimo četiri, a na trima programima na Islamskom univerzitetu u Medini po pet tefsirskih predmeta. Na studiju usuluddina na UIMS-u 11 je takvih predmeta, a na Ummul-kura u Mekki čak 15. Na IIUI-u najčešće su tri tefsirska predmeta, osim na studiju tefsira, gdje ih je 13. Na Katarskom univerzitetu sedam je predmeta tefsira, dok na Jordanskom univerzitetu, u Roterdamu, Tibingenu i Zeytuni nalazimo od jednog do pet takvih predmeta. *Procentualno, najviše tefsira je na Azharu (29%), IIUI-u (25%) i Mekki (14%). FIN sa svojih pet predmeta, tj. 9,1 posto, nalazi se između prosječne zastupljenosti tefsira na univerzitetima s jednim programom islamske teologije (7,77%) i svih univerziteta (9,56%). Dakle, između tih dviju vrijednosti.*

Poslanička tradicija (hadis)

Poslanička tradicija ili hadis na FIN-u se izučava na četiri semestra, što čini 7,27 posto nastave na studiju Islamske teologije.¹⁶ Na posmatranim turskim univerzitetima hadis je zastupljen sa pet do sedam predmeta.¹⁷ Na Azharu se situacija razlikuje od specijalizacije do specijalizacije. Na šerijatu nalazimo četiri hadiska predmeta, na studiju tefsira njih deset, dok na studiju hadisa azharski studenti imaju 23 hadiska predmeta. Na saudijskim univerzitetima broj hadiskih predmeta kreće se od pet na UKS-u do dvadeset na nehadiskim islamskim studijama, dok je apsolutni rekorder studij hadisa u Medini sa trideset hadiskih predmeta. Na IIUI-u najčešće srećemo pet hadiskih predmeta, ponekad sedam ili devet (da'va i historija), dok na studiju hadisa tamošnji studenti imaju 16 hadiskih predmeta. Na Katarskom univerzitetu sedam je hadiskih predmeta, na IU u Roterdamu,

16 Po programu iz 1977. godine hadis se izučavao na četiri godine.

17 U hadiske predmete ubrajali smo i siru gdje je ima, jer se tako ovaj predmet klasificira na FIN-u, iako ga nema na studiju islamske teologije.

Tibingenu, Osnabriku i Zejtuni po dva. Na Šerijatskom fakultetu Jordanskog univerziteta hadis je zastupljen sa pet do deset predmeta. *Procentualno, najviše je hadisa na specijalističkim programima hadisa u Medini (45%), Azharu (35%) i Islamabadu (31%). FIN sa svoja četiri predmeta ili 7,27 posto hadisa u programu je ispod prosjeka na univerzitetima koji imaju samo jedan program islamskih studija (9,85%) i prosjeka na svim analiziranim programima (13,91%).*

Akaid, tesavvuf i komparativne religije

Na FIN-u se izučava sedam predmeta iz ove grupe, što čini 12,7 posto programa.¹⁸ U Turskoj, samo je u Konji ova oblast procentualno više zastupljena, sa 14 posto. Na Azharu nalazimo dva ovakva predmeta na studiju šerijata i deset na programu za da'vu. Na saudijskim univerzitetima bilježimo pet akaidskih predmeta na studiju hadisa u Medini (ili 7,5%) i 12 na programu za da'vu također u Medini (19%). Na IIUI-u akaid je najčešće zastupljen sa pet predmeta, osim na studiju akaida, gdje nalazimo deset ovakvih predmeta i na programu komparativne religije, gdje ima 15 predmeta iz ove grupe. Šest i po akaidskih predmeta imaju studenti Osnabrika.¹⁹ Po pet akaidskih predmeta nalazimo u Roterdamu i El-Evza'iju, a po četiri na Tibingenu i Zejtuni. Na Katarskom univerzitetu ima tri, a na Jordanskom između dva i pet akaidskih predmeta. *Procentualno, najviše je akaida na specijalističkim programima komparativne religije (29%) i akaida (19%) u Islamabadu te da've i usulud-dina u Medini (također 19%). Sa svojih sedam predmeta, tj. 12,7 posto programa FIN je blago iznad oba prosjeka na analiziranim univerzitetima (12,01% i 11,06%).*

18 Po dugogodišnjoj praksi na FIN-u, u grupi ovih predmeta jedan je predmet posvećen tesavvufu. Po jedan predmet posvećen tesavvufu nalazimo na više univerziteta. Samo na turskim univerzitetima imaju po dva takva predmeta, dok na nekim univerzitetima nema nikako tog predmeta. Po programu iz 1977. godine akaid se izučavao na sve četiri godine.

19 Kako smo ranije naveli, ponegdje su predmeti interdisciplinarni pa smo ih dijelili na pola.

Islamsko pravo (fikh)

Na FIN-u je islamsko pravo (fikh) zastupljeno sa šest predmeta, što je 10,9 posto programa islamske teologije.²⁰ Na turskim programima također nalazimo šest i na jednom programu pet fikhskih predmeta. Na Azharu broj fikhskih predmeta varira. Na studiju tefsira i hadisa ima ih četiri, na studiju da've pet, a na šerijatskom programu čak dvadeset. Slično je i na saudijskim univerzitetima. Fikha je najmanje na studiju hadisa u Medini, samo četiri predmeta. Na Ummul-kura je deset fikhskih predmeta, na UKS-u 16, da bi se ta brojka popela na 28 na studiju šerijata u Medini i na trideset na istom studijskom programu na UIMS-u. Na IIUI-u najčešće nalazimo četiri fikhska predmeta, osim na studiju šerijata, gdje ih je 21. U Maleziji na studiju fikha studenti imaju 16 takvih predmeta. Na Jordanskom univerzitetu studenti usuluddina slušaju pet fikhskih predmeta, a studenti šerijata njih 18. Na programima u Kataru, Bejrutu i Roterdamu ima šest do osam fikhskih predmeta, dok ih je najmanje u Tibingenu (3) i Osnabriku (2,2). Procentualno, fikha je najviše na specijalističkim programima šerijata u Medini (41%), Maleziji (37%) i Islamabadu (31%). U sve tri ove zemlje šerijat se primjenjuje u manjem ili većem obimu. Zanimljivo je da na Zejtuni ima deset fikhskih predmeta (22%), uglavnom *muamelata*. Razlog tome je interes američkih muslimana za islamske finansijske transakcije u liberalnom pravnom okruženju koje dopušta njihovu primjenu. Na sličan način, izučavanje fikha na FIN-u kontekstualizirano je za "post-šerijatsko društvo". *Sa svojih šest predmeta, tj. 10,9 posto FIN je ispod procenta fikha na univerzitetima s jedinstvenim programom islamskih studija (12,40%) kao i procenta na svim analiziranim programima (15,60%).*

20 Po programu iz 1977. godine bilo je šest predmeta fikha.

Studije islamske civilizacije

Studije islamske civilizacije²¹ izučavaju se na četiri predmeta, koji čine 7,27 posto programa Islamske teologije na FIN-u.²² Na turskim univerzitetima je obično pet do devet sličnih predmeta, na Azharu dva na studiju tefsira i hadisa, ali devet na studiju da've. Na saudijskim univerzitetima najčešće nalazimo četiri ili pet predmeta islamske civilizacije, osim na usuluddinu UIMS-a, gdje se izučava jedan predmet iz ove oblasti. U Islamabadu također najčešće nalazimo četiri predmeta islamske civilizacije, osim na programu "Sira i islamska historija", gdje je 12 takvih predmeta. U Roterdamu, Kataru i Bejrutu islamska civilizacija izučava se u okviru četiri do devet predmeta. Na Jordanskom univerzitetu nalazimo tri do četiri takva predmeta, na Tibingenu tri, a na Osnabriku 2,5. Na Zejtuna koledžu su dva, a na IIUM-u od nijednog do šest. *Procentualno, islamska civilizacija najviše se izučava na specijalističkom programu u Islamabadu i na Univerzitetu "Imam el-Evza'i" (po 23%) te na programu za da'vu na Azharu (15%). FIN sa svoja četiri predmeta, tj. 7,27 posto blago je ispod procenta zastupljenosti predmeta islamske civilizacije na univerzitetima s jedinstvenim studijem islama (8,92%) i ukupnog prosjeka (7,62%).*

Islamska filozofija

Od 2019. godine, islamska filozofija se na FIN-u izučava na četiri predmeta, što je 7,27 posto programa.²³ Na turskim univerzitetima nalazimo dva do tri predmeta islamske filozofije, a na Azharu jedan, osim na šerijatu, gdje nema nijednog takvog predmeta. Na saudijskim univerzitetima islamska filozofija se

21 Studije islamske civilizacije nisu naučna disciplina ili oblast već interdisciplinarno istraživačko polje, kao što su, naprimjer, studije genocida. Na institucijama gdje nema drugih islamskih nauka pod ovim se podrazumijevaju sve studije islama i muslimanskih društava. Na FIN-u ove studije pokrivaju teme koje nisu tretirane u okviru temeljnih islamskih disciplina: tefsira, hadisa, akaida, fikha i islamske filozofije. To je uglavnom historija islama i muslimanskih društava, uključujući intelektualnu historiju, islamske institucije, islamsku umjetnost, islamski doprinos civilizaciji, islam u Evropi, studije genocida, kulturološke studije i slično.

22 Po programu iz 1977. godine islamska civilizacija se izučavala na tri godine.

23 Po programu iz 1977. godine islamska filozofija se izučavala na dvije godine.

ne izučava, ali ni na Jordanskom univerzitetu. U Islamabadu se islamska filozofija izučava na jednom predmetu, osim na studiju akaida, gdje su tri takva predmeta. U Roterdamu, Kataru, Bejrutu, Maleziji i na kalifornijskoj Zejtuni islamska filozofija zastupljena je sa dva predmeta. Na Osnabriku smo identificirali tri predmeta islamske filozofije, a na Tibingenu jedan. Nijedan od posmatranih univerziteta nema specijalistički studij islamske filozofije. Islamski univerzitet u Maleziji početkom 1990-ih bio je pokrenuo takav studij, ali ga je uskoro ukinuo zbog smanjkanja interesa kod studenata. *FIN sa svoja četiri predmeta ili 7,27 posto islamske filozofije u programu islamske teologije posvećuje znatno više pažnje ovoj oblasti negoli je to slučaj sa svim analiziranim programima (2,11%), kao i univerziteti gdje postoji jedinstven program islamskih studija (3,19%).*

Prema nalazima *Studije o kompetencijama kadrova Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, „Razumijevanje klasične islamske filozofske misli“ jedino je pitanje koje su sudionici u ovom istraživanju u prosjeku smatrali manje važnim za imamski poziv od stepena u kojem su ova znanja stekli tokom školovanja. U poređenju s drugim kompetencijama ispitanici filozofsko znanje smatraju relativno (naj)manje važnim za obavljanje imamskog poziva.²⁴

Opšta filozofija

Na FIN-u se izučavaju dva predmeta iz opšte filozofije (3,64% nastave). Tako je bilo i 1977. kada je pokrenut Fakultet. Na turskim programima islamskih studija nalazimo jedan do četiri predmeta opšte filozofije. Na azharskim programima za da'vu i šerijat nema filozofije, dok na studiju tefsira i hadisa imaju po tri filozofska predmeta. Na Zejtuni su četiri filozofska predmeta, a u Kataru dva. U Islamabadu najviše filozofije ima na studiju akaida (sedam), zatim na studijima tefsira, hadisa i sire (po

24 Dina Sijamhodžić-Nadarević, Aid Smajić, Nedim Begović, Zuhdija Hasanović i Mirzeta Brkić, *Studija o kompetencijama kadrova Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini: od stečenih ka potrebnim kompetencijama*, El-Kalem i FIN, Sarajevo, 2022, 54–55.

tri), dok na studiju fikha nema nijednog predmeta opšte filozofije. Filozofije nema ni na jednom saudijskom univerzitetu kao ni na Evza'iju, na Tibingenu, Osnabriku, u Rotterdamu te na Jordanskom i malezijskom islamskom univerzitetu. *FIN sa svoja dva filozofska predmeta ili 3,64 posto filozofije u programu iznad je opšteg (2,45%) i ukupnog prosjeka (2,64%).*

Arapski jezik

Uz kiraet i engleski jezik, arapski jezik je oblast u kojoj susrećemo najviše razlika u pristupu na islamskim studijama. Naime, nerijetko se arapski izučava prije početka studija, na predstudijskom programu (*presessional*), kao što je slučaj na IIUM-u, na institutu za jezik (*ma'hed el-luga*), kako se radi u Saudijskoj Arabiji, ili na pripremnoj godini (*sene i'dadijje*), kako rade turski univerziteti. Takvo učenje arapskog jezika obično nije iskazano kroz kreditne poene u prepisu predmeta, već se ocjenjuje sa "položio", "ispunio" ili sličnom opisnom ocjenom bez pratećih bodova. Ni vrijeme provedeno u učenju arapskog jezika ne ulazi u planirano vrijeme studija. S druge strane, postoje programi na kojima je većini studenata arapski maternji. Zato su nalazi ove analize posebno zanimljivi.

Na FIN-u se arapski izučava na četiri semestra i to ne od početka jer svi studenti koji se upisuju na islamsku teologiju moraju završiti medresu, gdje prema najnovijim planovima imaju tri obavezna sata arapskog jezika sedmično.²⁵ Na turskim programima arapski se izučava na dva do šest predmeta. Na Tibingenu, posmatrano po broju dodijeljenih ECTS bodova, arapski je zastupljen kao osam prosječnih predmeta, a tako je i na Zejtuni. Na Osnabriku, međutim, samo su četiri predmeta arapskog. Na UKS-u u Rijadu samo je jedan semestar arapskog jezika, a u

25 Američki State Department ima standarde za učenje stranih jezika za studente kojima je engleski maternji. Prvu kategoriju čine jezici za čije je savladavanje potrebno 24–30 sedmica ili 600–750 sati nastave. Arapski jezik zajedno sa kineskim, japanskim i korejskim čini tzv. grupu "super-teških jezika" (*super-hard languages*) za čije savladavanje je potrebno 88 sedmica ili 2200 kontakt sati nastave. Za više vidi: "Foreign Language Training", dostupno na <https://www.state.gov/foreign-language-training/>, posjećeno 13. 9. 2024.

Islamabadu, Kataru, Ammanu i na dva azharska programa po dva. Na druga dva azharska programa nalazimo četiri predmeta arapskog jezika. Arapskog jezika najviše ima na IU u Medini i UIMS-u u Rijadu, najčešće pet, na jednom šest i na jednom sedam predmeta. Na IIUM-u se arapski uči prije početka studija jer je sam studij dijelom na arapskom, a dijelom na engleskom jeziku. Dakle, zastupljenost arapskog jezika teško je porediti zbog različitih okolnosti (arapski i nearapski studenti), jezika na kome se program izvodi, te uvjeta upisa na program (sa pripremom i bez pripreme, odnosno s arapskim ili bez arapskog u srednjoj školi). *Uprkos svemu, FIN sa svojih 7,27 posto arapskog u programu pozicioniran je između procenta zastupljenosti arapskog jezika na dvama grupama univerziteta koje analiziramo (8,34% i 6,67%).*²⁶

(Religijska) pedagogija

Prisustvo ove grupe predmeta značajno varira na programima islamskih nauka. Na FIN-ovom teološkom programu tri su predmeta (religijske) pedagogije, što odgovara 5,45 posto programa. U Turskoj njihovo prisustvo varira od jednog na Marmari do visokih devet predmeta u Samsunu. U Medini i na UIMS-u u Rijadu nalazimo dva do četiri ovakva predmeta, dok na UKS-u u Rijadu studenti prate šest pedagoških predmeta. To je razumljivo s obzirom na to da se islamske studije na ovom sekularnom univerzitetu izučavaju na Pedagoškom fakultetu. Na Tbingenu, Roterdamu i u Bejrutu po jedan je pedagoški predmet, a na Osnabriku nešto više, jedan i po. U Kataru, Mekki, Azharu, Ammanu, Islamabadu, Maleziji i na Zejtuni nismo prepoznali nijedan pedagoški predmet. *Sveukupno, FIN sa svoja tri pedagoška predmeta, tj. 5,45 posto, nešto je iznad opšteg (4,82%) i ukupnog prosjeka (2,61%). Razlog ovog odstupanja jeste uvođenje dva predmeta metodike mektepske nastave, koji su uvedeni u dogovoru s Upravom za vjerske poslove iz razloga što većina svršenika teološkog studija zapošljavaju kao imami u čijem opisu posla je izvođenje mektepske pouke.*

26 Prema programu iz 1977. godine arapski jezik se izučavao četiri godine.

Psihologija

Na FIN-u studenti islamske teologije imaju jedan predmet iz psihologije, što je 1,82 posto programa. Najviše psihologije ima na programu u Samsunu (četiri). Na većini ostalih programa zastupljena su dva, jedan ili nijedan psihološki predmet. *Ukupno je 2,3 posto psihologije na univerzitetima s jednim islamskim programom, dok je procent psiholoških predmeta na svim analiziranim programima 1,43 posto. FIN je pozicioniran između ovih dviju vrijednosti.*

Engleski jezik

Na FIN-u se trenutno engleski jezik izučava na dva semestra, što je u skladu s instrukcijom Senata Univerziteta u Sarajevu. To je 3,64 posto nastave.²⁷ Studenti prvi od dvaju predmeta ne pohađaju ako na ulaznom testu pokažu zadovoljavajući nivo znanja. Na analiziranim programima, također, najčešće susrećemo dva do tri predmeta engleskog jezika. Na nekim programima nema nijednog predmeta (Zejtuna, Rotterdam i Medina), dok na drugim programima imaju četiri takva predmeta (studiji šerijata i da've na Azharu te fikha u Islamabadu). Sveukupno, stanje sa engleskim jezikom se značajno razlikuje od univerziteta do univerziteta zavisno od toga na kom jeziku se izvodi studij, koliko se engleski izučava prije univerziteta i da li je jezik maternji većini studenata. *FIN je sa svoja dva predmeta ili 3,64 posto engleskog jezika blago iznad dva procenta koja smo uzeli kao repere u ovoj studiji, 2,16 posto i 3,33 posto.*

Lokalni i opšti predmeti

Prilikom kodiranja predmeta identificirali smo i nekoliko predmeta koji su lokalne naravi, bilo da je riječ o lokalnoj historiji, jeziku ili vladajućoj ideologiji. Na FIN-u se trenutno izučava jedan predmet iz ove grupe a vezan je za bosansku kulturnu historiju, što je 1,82 posto programa. Najviše je ovakvih predmeta u

27 Po programu iz 1977. godine engleski jezik izučavao se na četiri godine.

Turskoj (dva do šest) i u Ammanu (čak sedam). Na većini ostalih programa uobičajena su dva, jedan ili nijedan predmet lokalne naravi. Njihov procentualni udio u programima islamske teologije kreće se između 2,18 i 2,30 posto.

Osim ovih predmeta postoji i značajan skup predmeta koji su opšte naravi ili pripadaju nekoj naučnoj oblasti ali se ne pojavljuju konzistentno na većini programa (poput metodologije istraživanja, akademskog pisanja, primijenjene matematike, odnosa s javnošću, bibliotekarstva, opšteg prava, politologije i muzike). Njima smo za potrebe ove analize pridružili predmete čiju disciplinarnu pripadnost nismo mogli odrediti na osnovu naziva i šturog opisa sadržaja (npr. „Focus Formation“) ili čiji sadržaj nije poznat (npr., „studij na drugom univerzitetu van zemlje“ ili izborni predmeti). Od predmeta na FIN-u u ovu kategoriju smjestili smo samo jedan predmet, Uvod u metodologiju istraživanja (1,82%). To je značajno manje u odnosu na 9,72 posto ili 11,58 posto, koliko opštih predmeta nalazimo na drugim programima islamske teologije.

Imamet i imamsko-muallimska praksa

Na Studijskom programu islamske teologije na FIN-u se izučavaju tri predmeta koja pripadaju naučnoj grani Islamske praktičke teologije (Imamet), što je 5,45 posto programa. Takvi su predmeti rjeđi na analiziranim programima (2,7%), posebno na univerzitetima bez specijaliziranih programa (0,93%). Slično odstupanje uočavamo kod imamsko-muallimske prakse. Naime, studenti islamske teologije imaju četiri imamsko-muallimske (ramazanske) prakse, vrednovane kao četiri predmeta (7,27% programa). Drugdje je praksa zastupljena između 2,3 i 1,3 posto. *Ova dva odstupanja ukazuju na stepen u kojem je ovaj program prilagođen potrebama Islamske zajednice u BiH ali i usaglašen s uputama Univerziteta u Sarajevu o obaveznom minimumu od 30 ECTS sati praktične nastave na dodiplomskom studiju.*

Ovdje se treba prisjetiti činjenice da teološki studij studente obrazuje u prvom redu za zanimanje imama i da se većina

svršenika ovog programa zapošljavaju upravo kao imami u džematima u BiH i dijaspori. To bitno određuje potrebu za predmetima Islamske praktične teologije (imameta). U tom smislu Fakultet islamskih nauka Univerziteta u Sarajevu nije izuzetak. Direktorica Centra za islamsku teologiju na Univerzitetu u Tübingenu balans između teorije i prakse smatra prvim od tri vodeća principa studija islamske teologije na tom univerzitetu.²⁸

Ostala zapažanja

Diplomski rad na kraju I ciklusa studija ne piše se na FIN-u od 2004. godine, a isti je slučaj s većinom analiziranih programa. Samo na pet njih studenti pišu završni rad nakon četiri godine studija. Od ostalih predmeta koji su povremeno izučavani na FIN-u vrijedi spomenuti sociologiju, koja se trenutno ne izučava kao sociološki, već kao (islamsko-)filozofski predmet na FIN-u. Po jedan, vrlo rijetko dva predmeta sociologije susrećemo na turskim programima i na IIUI-u. Sveukupno je sociologija zastupljena sa 0,79 do 1,01 posto u programima islamske teologije u svijetu.

Zaključak: implikacije nalaza po studij islamske teologije na FIN-u

Ova analiza obuhvatila je 35 studijskih programa i oko 1.900 predmeta. Kod izbora programa vodila su nas tri kriterija. Prvi je relevantnost za bosanskohercegovački kontekst s obzirom na broj svršenika određenih programa koji pristupaju bh. tržištu rada (turski i saudijski univerziteti, Azhar) i, obratno, broj svršenika FIN-a koji se upošljavaju u zemljama gdje su bazirani ti programi (Njemačka). Drugi kriterij također se može podvesti pod relevantnost ali u smislu intelektualnog izazova koji svršenci nekih programa predstavljaju za diplomce FIN-a. Konačno, određeni broj programa uključen je zbog njihove međunarodne

28 Lejla Demiri, "An Islamic Approach to Islamic Studies? Muslim Faith Commitment in the European Orientalist Sphere" u Herman J. Selderhuis, ed., *Religion from the Inside*, De Gruyter, Berlin/Boston, 2024, 43–59.

prepoznatljivosti (Međunarodni islamski univerzitet u Maleziji). Sveukupno, držimo da je uzorak dovoljno reprezentativan da uključivanje nekoliko dodatnih programa ne bi značajnije uticalo na nalaze ove analize.

Najvažnije nalaze ove analize moguće je sažeti u sljedećih nekoliko tačaka. Prvo, bez obzira na brojne specifičnosti, struktura studija islamske teologije na Fakultetu islamskih nauka uporediva je, ako ne i potpuno usklađena sa strukturom srodnih studijskih programa od Sjedinjenih Država do Malezije.²⁹ Nešto veća zastupljenost pedagoških i imametskih predmeta te stručne prakse pokazatelj je visokog stepena integriranosti programa FIN-a u sistem Islamske zajednice i usaglašenosti s kompetencijskim potrebama njenog budućeg kadra, prije svega imamsko-mualimskog.

Drugo, s obzirom na to da su omjeri raznih disciplina uglavnom u okvirima globalnih trendova, ukoliko postoji potreba za doradama programa, one treba da se kreću u pravcu povećanja broja predmeta i sadržaja, odnosno produžetka trajanja studija. Naime, učenje jezika za potrebe studiranja na mnogim je univerzitetima izdvojeno iz redovnog trajanja studija. S druge strane, obrazovanje sveštenika u Njemačkoj i sličnim zemljama traje šest do sedam godina, od čega pet na javnom univerzitetu a jednu do dvije godine u crkvi/vjerskoj zajednici. Problem s takvim usmjerenjem jeste što u ovom trenutku ni trogodišnji studij nije dostižan za mnoge kandidate za imamski poziv, koji po sebi izgleda nije dovoljno atraktivan zbog nedovoljno motivirajućeg radnopravnog i socio-ekonomskog statusa imama.³⁰

Kao moguća alternativa produžetku trajanja studija u razvoju ovog programa na Fakultetu islamskih nauka nada se ideja koncentracije (čime se označava manji nivo diferencijacije negoli u slučaju specijalizacije) u trima oblastima: 1) usuluddinu,

29 Pri tome se islamske studije doimaju kao zrelo naučno polje u kontekstu savremenog univerziteta.

30 Aid Smajić, *Radni stres kod bosanskohercegovačkih imama: stanje, uzroci i suočavanje*, El-Kalem i FIN, Sarajevo, 2022.

tj. islamskoj teologiji u užem smislu (i islamskoj filozofiji), 2) šerijatu i 3) Kur'anu i sunnetu. U slučaju ako bi broj studenata bio mali kada se na višim godinama studija podijele na tri studijska usmjerenja, moglo bi se razmisliti o samo dvjema koncentracijama: usuluddinu i šerijatu. Ovaj prijedlog bi mogao na izvjestan način pomiriti različite vizije potrebne naravi teološkog obrazovanja imama i drugih zanimanja koja obrazuje teološki studij. Međutim, prije poduzimanja takvog koraka bilo bi potrebno procijeniti u kojoj mjeri bi on bio kompatibilan sa standardima zanimanja i kvalifikacija u IZ u BiH čije je usvajanje bilo u toku u vrijeme pisanja ovog rada.³¹ Naime, tržište rada IZ u BiH je relativno malo pa bi se uvođenje koncentracije na prvom ciklusu moglo pokazati preuranjenim. Trenutno, koncentracija počinje na II ciklusu i nastavlja se na doktorskom studiju. Nju je uz manje intervencije moguće preinačiti u istinsku specijalizaciju.

Na kraju, bilo bi korisno nastaviti analizu ovih studijskih programa poređenjem njihovih sadržaja, ishoda, nastavnih metoda i izvora koji se na njima koriste. No, i ova kao i prethodne studije koje su se bavile efektima studiranja na FIN-u³² i izvještaji koje su godinama usvajali najviši organi Islamske zajednice bez ijedne primjedbe ukazuju da ne postoji činjenično opravdanje ni uporište za radikalne poteze u ovom sektoru. Prostora za unapređenje i postupne promjene uvijek ima i na tome treba nastaviti zajednički raditi. Ipak, treba biti oprezan u eksperimentisanju sa programom koji je bio urnek za srodne programe od Njemačke do Skoplja i Sofije, i koji prema svjedočenju

31 Rijaset IZ u BiH je na 23. redovnoj sjednici održanoj 25. aprila 2024. donio odluku broj: 02-03-2-1847-2/24 o formiranju Komisije za izradu prijedloga standarda zanimanja i standarda kvalifikacija u Islamskoj zajednici u Bosni i Hercegovini u sastavu: dr. Ekrem Tucaković, predsjednik, prof. dr. Nedim Begović, prof. dr. Zuhdija Adilović, prof. dr. hfz. Mevludin Dizdarević, doc. dr. Nedim Ćirić, Amir Sakić, Bahrudin Čolo i Aldina Suljagić-Piro. Komisija je zaključno s krajem oktobra 2024, između ostalih, utvrdila prijedloge standarda zanimanja Imam, Muallima, Nastavnik/profesor islamske vjeronauke, Profesor predmeta islamskog područja u medresi (Muderris), Odgajatelj u učeničkim i studentskim domovima IZ BiH, Univerzitetski asistent islamskih nauka (Muid) i Univerzitetski profesor islamskih nauka (Alim), te prijedlog Standarda kvalifikacije Baccalaureus/Baccalaurea islamske teologije i, uz prateći izvještaj o svom radu, podnijela ih Rijasetu IZ BiH na razmatranje i usvajanje.

32 Dina Sijamhodžić-Nadarević i drugi, *Studija o kompetencijama kadrova IZ u BiH i Odbor za osiguranje kvaliteta*, „Izvještaj o evaluaciji studijskih programa u akademskoj 2021/'22. sa preporukama“, broj: 36/22 od 17. juni 2022.

direktno-nadređenih poslodavaca svršenicima FIN-a obrazuje jako kvalitetan kadar za službu u Islamskoj zajednici – u domovini i dijaspori. Nakon skoro pedeset godina postojanja, kako reče bivši predsjednik Dijaneta profesor Mehmed Gormez: „Fakultet islamskih nauka u Sarajevu nije mali fakultet. On je više od fakulteta islamskih nauka“.³³

Literatura

„About Zaytuna College“, dostupno na: <https://zaytuna.edu/about>, posjećeno 10. 11. 2024.

Alibašić, Ahmet, „Razvoj nastavnih programa na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu“, *Fakultet islamskih nauka Univerziteta u Sarajevu 1977-2017*, FIN i El-Kalem, Sarajevo, 2017, 61–89.

„Center for Islamic Theology“, dostupno na: <https://uni-tuebingen.de/en/faculties/center-for-islamic-theology/center/> i https://www.islamische-theologie.uni-osnabrueck.de/startseite.html?no_cache=1, posjećeno 10. 11. 2024.

Demiri, Lejla, „An Islamic Approach to Islamic Studies? Muslim Faith Commitment in the European Orientalist Sphere“ u Herman J. Selderhuis, ed., *Religion from the Inside*, De Gruyter, Berlin/Boston, 2024, 43–59.

„Elaborat o pokretanju mastera za imame“, usvojen na Vijeću Fakulteta islamskih nauka 14. 3. 2018. godine.

„Foreign Language Training“, dostupno na: <https://www.state.gov/foreign-language-training/>, posjećeno 13. 9. 2024.

„History of the IUASR“, dostupno na: <https://www.iuasr.nl/p/geschiedenis-van-iuasr/6/>, posjećeno 10.11. 2024.

Kulenović, Azra, „Islamski teološki fakultet u Sarajevu od 1977. do 1992. godine“, završni rad na II ciklusu na FIN-u, 2019.

Odbor za osiguranje kvaliteta, „Izvještaj o evaluaciji studijskih programa u akademskoj 2021/’22. sa preporukama“, broj: 36/22 od 17. juni 2022.

„QS World University Rankings 2024: Top global universities“, dostupno na: <https://www.topuniversities.com/world-university-rankings?search=international%20islamic%20university>, posjećeno 29. 4. 2024.

33 Izjava na predavanju održanom na FIN-u 10. 5. 2024. godine.

“QS World University Rankings by Subject 2024: Theology, Divinity & Religious Studies”, dostupno na: https://www.topuniversities.com/university-subject-rankings/theology-divinity-religious-studies?page=2&tab=indicators&sort_by=rank&order_by=asc, posjećeno 10. 11. 2024.

Sijamhodžić-Nadarević, Dina, Smajić, Aid, Begović, Nedim, Hasanović, Zuhdija i Brkić, Mirzeta, *Studija o kompetencijama kadrova Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini: od stečenih ka potrebnim kompetencijama*, El-Kalem i FIN, Sarajevo, 2022.

Smajić, Aid, *Radni stres kod bosanskohercegovačkih imama: stanje, uzroci i suočavanje*, El-Kalem i FIN, Sarajevo, 2022.

Zaključak Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini kojim se pokreće proces reformi u visokom obrazovanju u IZ BiH broj 02-03-2-84-2/24 od 7. redžeba 1445. god. po H., odnosno 18. januara 2024. godine.

Prilog 1: Popis analiziranih programa

International Islamic University Malaysia (IIUM), Kulliyah of Islamic Revealed Knowledge and Human Sciences (IRKHS); Program: Qur'an and Sunnah Studies, minor Psychology (2001)

International Islamic University Malaysia (IIUM), Kulliyah of Islamic Revealed Knowledge and Human Sciences (IRKHS); Program: Islamic Revealed Knowledge and Heritage – fikh i usuli fikh (2024)

International Islamic University Malaysia (IIUM), Kulliyah of Islamic Revealed Knowledge and Human Sciences (IRKHS); Program: Islamic Revealed Knowledge and Heritage – Fikh i usuli fikh, minor Political Sciences (1997)

Zeytuna College, California, SAD

Katarski univerzitet, Fakultet za šerijat i islamske studije; Program: usulud-din i šerijat

Marmara univerzitet, Teološki fakultet (2018)

Istanbulski univerzitet, (Međunarodni) teološki program na engleskom jeziku

“Necmettin Erbakan”, Konja

Azhar, Fakultet za da'vu

Azhar, Fakultet za šerijat i pravo; Program za šerijat

Azhar, Fakultet za usulud-din, Odsjek za hadis i hadiske nauke

Azhar, Fakultet za usulud-din, Odsjek za tefsir i kur'anske nauke

Univerzitet "Imam Muhammed ibn Saud" (UIMS), Fakultet za šerijat, specijalizacija šerijat

Univerzitet "Imam Muhammed ibn Saud" (UIMS), Fakultet za usulud-din, specijalizacija usulud-din

Islamski univerzitet u Medini, Fakultet za šerijat

Islamski univerzitet u Medini, Fakultet za da'vu i usulud-din

Islamski univerzitet u Medini, Fakultet za hadis i islamske studije

Univerzitet Ummul-kura, Mekka, Fakultet za da'vu i usulud-din

Europe Islamic University of Applied Sciences, Rotterdam, Islamska teologija

Osnabruk, Islamska teologija

Tibingen, Islamska teologija

Univerzitet "Kralj Saud" (UKS), Rijad, Pedagoški fakultet, Islamske studije

Univerzitet za islamske studije "Imam el-Evza'i" (2011)

Univerzitet „19. maj“, Samsun, Turska

Jordanski univerzitet, Amman, Fakultet za šerijat; Program: usulud-din

Jordanski univerzitet, Amman, Fakultet za šerijat; Program: fikh i usuli fikh

International Islamic University Islamabad (IIUI), Fakultet za usulud-din, tefsir i kur'anske nauke

International Islamic University Islamabad (IIUI), Fakultet za usulud-din, hadis i hadiske nauke

International Islamic University Islamabad (IIUI), Fakultet za usulud-din, akaid i filozofiju

International Islamic University Islamabad (IIUI), Fakultet za usulud-din, uporedne religije

International Islamic University Islamabad (IIUI), Fakultet za usulud-din, da'vu i islamsku kulturu

International Islamic University Islamabad (IIUI), Fakultet za usulud-din, siru i islamsku historiju

International Islamic University Islamabad (IIUI), Fakultet za šerijat i pravo

**Prilog 2: Sumarna uporedna
tabela studijskih programa**

316

ZBORNİK RADOVA FAKULTETA ISLAMSKIH NAUKA U SARAJEVU BR. 29/2024

Islamska teologija	Zastupljenost na FIN-u 2019 (%)	Zastupljenost na univerzitetima sa jednim programom islamskih studija (%)	Zastupljenost na svim analiziranim programima (%)
Kiraet	7,27	5,90	5,97
Tefsir	9,09	7,77	9,56
Hadis	7,27	9,85	13,91
Akaid, tesavvuf, RS i KR	12,7	12,01	11,06
Fikh	10,9	12,40	15,60
Islamska civilizacija	7,27	8,92	7,62
Lokalna historija, jezik, ...	1,82	2,30	2,18
Islamska filozofija, Etika	7,27	3,19	2,11
Opća filozofija	3,64	2,45	2,64
Filologija Kur'ana/ Arapski	7,27	8,34	6,67
Religijska pedagogija	5,45	4,82	2,61
Engleski/strani jezik	3,64	2,16	3,33
Opći predmeti	1,82	11,58	9,72
Praksa (imamska ili pedag.)	7,27	2,30	1,30
Imamet, da've, hatabet	5,45	0,93	2,70
Psihologija	1,82	2,30	1,43
Sociologija	0	1,01	0,79
Diplomski	0	1,77	0,81

Prilog 4: Grafikon „Disciplinarna struktura islamskih studija“

